

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ТЕРИТОРИЯТА НА ОДЕСОС В ПРЕДРИМСКАТА ЕПОХА

Маргарит Дамянов

Въпросите, свързани с развитието на земеделските територии на елинските полиси по Българското черноморско крайбрежие, се намират все още в начален стадий на разработване. И докато в рамките на тази тематика за други райони на Черноморието е възможно разграничаването на определени теоретични модели на колонизация и заселване, в случая с колониите по нашето крайбрежие остават неизяснени такива основни моменти, каквито са епохата на възникване и приблизителните граници на техните територии.

Би трябвало да се определят няколко основни положения, които да рамкират въпросния исторически проблем. Между крайбрежните райони на Българското черноморие и районите на север от него съществуват определени разлики. Териториите на север от делтата на Дунав, както вероятно до голяма степен и Северна Добруджа, в епохата на гръцката колонизация се характеризират с почти пълна липса на уседнало население. От друга страна, равнинният ландшафт на този район от Евразийските степи благоприятства разгръщането на мащабна вторична вътрешна колонизация – т.е. възникването на многобройни малки, неукрепени земеделски селища.

Ситуацията в района на българското крайбрежие е коренно различна. От една страна, от нос Шабла на юг започва една зона, характеризираща се със съвсем друг ландшафт – с висока брегова ивица и хълмист или планински хинтерланд, само на места прекъснат от речни долини. Варненско-Камчийският сектор от крайбрежието се характеризира с двете ясно изразени плата – Франгенското и Авренското – които затварят помежду си Варненските езера.

Историческата ситуация също е различна. Според наблюденията на Б. Хензел, основаващи се на некрополите при Равна

и Добрина, тракийският хинтерланд на Одесос за периода VII – V в. пр.Хр. се характеризира с постоянно стабилно местно население (Hansel, 1974). Окончателното формиране на гетската племенна общност през VI в. пр. Хр., за което се съди от повсеместната поява на еднотипни некрополи в района на Шумен, Добрич и Варна (Стоянов 1992, 89–91), също би трябвало да се отразява и на историческото развитие на Одесос.

Най-ранното писмено сведение за съществуването на контролирана от гръцките колонии територия в този район на Черноморското крайбрежие (Одесос и непосредствените му съседни) се отнася към границата на III и II в. пр. Хр. Става дума за известния истрийски декрет в чест на Агатокул (ISM I 15, 25–27; последно вж. Orregran, 2000: 142–143). Ако приемем, че в този период малко селище като Бизоне е контролирало своя територия, това би трябвало да е валидно с още по-голяма сила за Одесос. Следва да се отбележи, че в същия текст се описва как Агатокул организира отбраната на собствено територията на Истрия (13–14) и по-късно бил избран за стратег-автократор на *chora*-та на полиса. На две места е направена пряка връзка между *chora*-та и “посевите на гражданите”, т.е. изрично се подчертава конкретно земеделското значение на термина, както и неговата юридическа регламентираност.

Хронологически следващият паметник е хоротезията от Дионисополис (IGBR V, 5011), която се отнася към началото на I в. В нея се уреждат спорни въпроси относно границите на Дионисополис, като за отправна точка са взети “старите записи” (13–14). Този документ показва, че Одесос и Дионисополис са имали обща граница.

Отдавна се смята за доказано, че северната граница на полиса Одесос е минавала по р. Батова (античната *Zyras*) (Шкорпил, 1930 – 1931: 57; Мирчев, 1953б: 74–77). Тая теза се основава на гранични камъни от римската епоха, но цитираните по-горе надписи позволяват ретроспекция поне до III – II в. пр. Хр. М. Мирчев изхожда от начина на определяне на границите на Истрия (в хоротезията на Лаберий Максим) и проследява северната граница по р. Батова и по горното течение на р. Девня до Марцианопол. За хипотетична южна граница на Одесос е определена р. Камчия (Мирчев, 1953б: 76).

Наскоро като алтернативна южна граница на одесоската територия беше предложена линията на северните брегове на Варненското и Белославското езеро и част от долното течение на р. Девня (Lazarenko, 2002). Това поставя въпроса за отнасянето на селището и могилния некропол при с. Галата към територията на Одесос. Дори и без да се придържаме към предложената от Мирчев граница по Камчия (която все още се приема – последно вж. Прешленов, 2002: 61–62), изглежда неправдоподобно Районът на Галата да не е бил включен в *chora*-та на Одесос, поне от ранноелинистическата епоха насетне. В противен случай ще трябва да приемем, че селището е съществувало самостоятелно и независимо в непосредствена близост до полиса, което е слабо вероятно. Макар самото то да не е проучено, гробовете от неговия некропол, които могат да се отнесат към края на IV – първата четвърт на III в. пр. Хр., демонстрират много сходни черти с комплекси от некропола на Одесос (Тончева, 1951; Минчев, 1975). Трябва да се спомене и могилата от варненската махала “Сез Севмес” (сега квартал “Аспарухово”) (Шкорпил, 1930 – 1931: 68–76), която е най-близо – от пространствена гледна точка – до некропола от Галата.

Комплексът може да бъде разглеждан и като най-ранното археологическо свидетелство за съществуването на територията на Одесос. Той трябва да се датира около средата на IV в. пр. Хр., като разликата с първите погребения в некропола при Галата би могла да бъде около 30–40 години. Възможно е тази могила и други в района да се свържат с едно евентуално селище под Джанавар тепе, за което споменават братя Шкорпил (Шкорпил/Шкорпил, 1910: 7–9).

Трябва да се изтъкне и още нещо – наличието на светилище на Херос Карабазмос при Галата. Наличието на същия култ в самия Одесос предполага съществуването на някаква търсена връзка – т.е. принадлежността на района към територията на полиса (Гочева, 1998: 31).

Следва да се постави въпросът доколко е оправдано използването на гробни комплекси за локализирането на селища от територията на Одесос. Въпросът се състои в това, дали може да се прокара ясна граница между собствено некропола на Одесос и някои по-далечни могили. Последната реконструкция на схема-

та на градското ядро и некрополите на Одесос (Прешленов, 2002: 60, Обр. 1) показва, че укрепената площ е била заобиколена отвсякъде с некрополи. Би могло да се отбележи наличието на някакво райониране – например групата могили, разкопани от братя Шкорпил в района на “старите турски гробища” (Шкорпил/ Шкорпил, 1909), която много ясно личи на карти от края на XIX и началото на XX в. Може би част от ранния некропол на Одесос се е намирал на пясъчната коса, преграждаща входа на Варненското езеро (Шкорпил, 1921: 49–50).

М. Мирчев предполага съществуване през ранния елинизъм на голямо “тракийско” селище в местността Акчилар (Мирчев, 1958: 570), което по-късно е оспорено (Тончева, 1961: 32). Същият автор предполага съществуване на селище северно от манастира “Св. Константин” (Мирчев, 1958: 570); могилата при входа на парка “Евксиноград” може би е доказателство за това, тъй като е твърде отдалечена, за да е част от некропола на Одесос (вж. Мирчев, 1958: 569, фиг. 1). Същото е валидно и за могилата “Владислав Варненчик”. Проученият при с. Тополите гроб съвсем явно маркира съществуването на някакво селище. Според публикацията то се намира в непосредствена близост (Тончева, 1964: 56–59). Комплексът датира от втората половина на III в. пр. Хр. и не се отличава с нищо от синхронните комплекси от некропола на Одесос. Подобни изолирани находки може би говорят не толкова за сателитни селища, колкото за стопанства на богати граждани.

Интерпретацията на гробните комплекси поставя въпроса за епохата – ако не на възникване – то на окончателно оформяне на територията на Одесос. В литературата е застъпена тезата за стремителен възход на полиса през ранния елинизъм, свързан с македонския контрол в района и промените в икономическата обстановка (Stoyanov/Stoyanova, 1997: 22, 31). Прави впечатление внезапната поява на богати гробни комплекси, които покриват една значителна територия в непосредствените околности на Одесос. Три от петте гробници с полуцилиндричен свод са разположени сравнително далеч от градското ядро.

Случаят с могилата при с. Тополите е особено интересен, тъй като има сведения за съществуването на по-ранни тракийски

погребения в района. При разкопки при с. Езеро̀во е проучена надгробна могила (?), в която е открит гроб с кремация. Останките са били събрани в изработена на ръка урна, във и около която са били поставени бронзова фибула, железен връх за копие и ножче (Тончева, 1956: 54). Материалите сочат към възможна датировка в IV в. пр. Хр. За присъствие на траки в този район свидетелстват и подобни комплекси от с. Баново, намиращо се на около 10 км северозападно от с. Езеро̀во; споменава се за подобни комплекси и от землището на с. Кипра, разположено също в района (Маргос, 1961). Те също могат да се отнесат към IV в. пр. Хр. (Moscalu, 1983: 69, Pl. XLV/2).

Разстоянието между античния град и могилите при м. Тополите, “Владислав Варненчик”, местността Акчилар и парка “Евксиноград” е между 5 и 8 км. Една подобна гъстота на заселване намира паралели в района на колониите в Добруджа. На картата, която публикува Аврам за Калатис, има няколко обекта в рамките на около 10 км от полиса (Avram, 1991: 135, Abb. 4). Само на около 3 км южно от Калатис – на границата на елинистическия некропол – е проучена елинистическа “вила” (Preda/Bîrlădeanu, 1979: 105–106, fig. 2). Околностите на Истрия демонстрират същата плътност. Като примери могат да се цитират селището при Истрия-Сат (Avram, 1990: 20; Zirra, 1970) и “чифликчийското стопанство” при Истрия-Под (Zimmermann/Avram, 1987; Avram, 1990: 20), които са на по-малко от 5 км от полиса. В рамките на тези сравнения използването на могилните погребения от района на Одесос за локализиране на сателитни селища (или фамилни стопанства) изглежда по-оправдано.

Едната възможна посока на развитие на територията на Одесос е по крайбрежната ивица. Това е класическият модел за експанзия на полисите по Черноморското крайбрежие – това е валидно за Калатис, Истрия, колониите по Днестровския лиман, Олбия, най-вероятно Аполония. За съжаление разполагаме само със съобщението за наличие на селище при Галата и с предположението за второ селище при манастира “Св. Константин”. Съществуват сведения и за голямо елинистическо селище при с. Кранево (Шкорпил, 1930 – 1931: 57).

Втората възможна посока за експанзията на Одесос е на запад – по линията на Варненското и Белославското езеро, където се локализира селището при Тополите. Тази посока се потвърждава и от материалите от един обект при с. Повеляново, на около 20 км от Одесос (Гочева, 1971), който може би е функционалирал като гранично селище на полиса. Подобни примери са известни от територията на Калатис – например обектът при Албещи. Единствените публикувани материали са тасоските амфорни печати (Lazarov, 1999: 198–200). Последната хронологическа таблица на тасоските епоними показва, че те покриват периода от около 310 г. до към 260 г. пр.Хр. Характерна е голямата концентрация на печати в група XI (310 – 295 г. пр. Хр.), което отговаря на пика на тасоския внос в Одесос, както и на спада след това (Avram, 1996: 47). Това показва пряката зависимост на селището при Повеляново от Одесос.

Единственото синхронно селище, разположено в обозрима близост, е проученото край с. Брестак (Мирчев, 1969). Общият облик и археологическите материали от двата обекта демонстрират огромни разлики.

Следва да се спрем на Франгенското плато, поне част от което – според всички възстановки – попада в рамките на територията на Одесос. М. Мирчев споменава тракийски селища, проучени при селата Прилеп, Оброчище, Генерал Кантарджиево и Владимирово (Мирчев, 1969: 105) – на север от Одесос, в района на предполагаемата граница с територията на Дионисополис. В този район се намира и един обект край с. Одърци, който е интерпретиран като сезонно тържище (Торбатов, 1993).

Тракийското присъствие в района може да се проследи по изолирани гробни комплекси. Най-ранният от тях е богатият могилен гроб при с. Долище – на горното течение на Батова река, на около 15 км на север от Одесос. Публикувани са единствено златни накити – фибула, огърлица, гривна и нагръдник. Те следва да се разглеждат в контекста на тракийските накити от края на VI – началото на V в. пр. Хр. (Tonkova, 2002: 285). Това е важно свидетелство за позициите на тракийската аристокрация в района. Няколко други находки от района на с. Долище покриват цялата ранножелязна епоха до VI в. пр. Хр. (Георгиева, 1993: № 1, 8, 17, 38).

Към ранноелинистическата епоха може да се отнесе една гробна находка от района на намиращото се на около 10 км югоизточно от с. Изворско. В кратеровиден съд с четири дръжки са били поставени два лещовидни аскоса и едно бронзово огледало (Георгиева, 1991). Тези находки поставят под въпрос включването на Франгенското плато в рамките на територията на Одесос, поне за предримския период. Възможно е тя да е била увеличена вследствие от административните реформи на римската власт (Тачева, 1997: 309–310).

Във връзка с това следва да се спомене, че непосредствено на север от местността Акчилар, на ръба на Франгенското плато, са открити материали от некропол от III – I в. пр. Хр. В случая материалите може би свидетелстват за обособен тракийски некропол и селище (Прешленов, 2002: 74). Най-ранните находки са от втората половина или дори от края на III в. пр.Хр. (Георгиева, 1992).

Отново би могло да се направи сравнение с териториите на други гръцки полиси от района. Най-много данни има за селищната система около Калатис и Истрия. При тези два случая обаче трябва да се направи една предварителна уговорка – следва да се отчетат различните природни условия в района на Одесос и в северните части на Добруджа. Калатис и Истрия развиват териториите си в ландшафт с изключително равнинен характер, докато районът непосредствено на север от Одесос е доминиран от Франгенското плато, което оставя една сравнително тясна крайбрежна ивица. Стръмните склонове на платото образуват естествена граница, която вероятно е затруднявала развитието на полиса. Може би предполагаемият тракийски некропол илюстрира именно тази граница на територията на Одесос.

Приведените оскъдни данни създават една различна представа за територията на Одесос в предримската епоха. Като се има предвид, че наличието на обработваеми клери е задължително за един гръцки полис, може да се предполага, че непосредствените околности на града са съставлявали земеделската му територия още през архаичната епоха. Вероятно земите на гражданите са били разположени на запад и на север от античния град, без да е възможно да се определят границите им. Не е изклю-

чено част от тях да са се намирали на южния бряг на Варненското езеро. Ранноелинистическата епоха е период на стремителен възход. Появява се селището при Галата. Влиянието на Одесос се разпространява на запад и север. Вероятно по крайбрежната ивица до Кранево са разположени няколко селища. Долината на р. Батова осигурява удобен достъп към тракийския хинтерланд, като обектът при Одърци може да е свидетелство за търговските интереси на гръцките заселници в района. На запад от Одесос обектът при Повеляново дава една правдоподобна граница. Липсата на изследвания прави невъзможно определянето на южната граница на одесоската територия.

Обр. 1

- I – могилен гроб от некропола на Одесос или сателитни селища; II – тракийски гроб/ некропол; III – антично селище; IV – предполагаемо тракийско селище; V – линията на венеца на Франгенското плато
 1 – Одесос; 2 – Повеляново; 3 – Тополите; 4 – “Владислав Варненчик”;
 5 – Акчилар; 6 – двореца “Евксиноград”; 7 – Сез Севмес; 8 – Галата;
 9 – Езерово; 10 – Кипра; 11 – Баново; 12 – Изворско; 13 – Долище;
 14 – Прилеп; 15 – Генерал Кантарджиево; 16 – Оброчище

ЛИТЕРАТУРА

Георгиева 1991: Георгиева, М. Гробна находка от с. Изворско, Варненско. – ИИМВ 27 (42), 1991, 32–36.

Георгиева 1992: Георгиева, М. Гробни находки от околността на Варна. – ИИМВ 28 (43), 1992, 73–80.

Георгиева 1993: Георгиева, М. Фибули от Старожелязната епоха във Варненския археологически музей. – ИИМВ 29(44), 1993, 14–27.

Гочева 1971: Гочева, Зл. Тракийско селище край Девня. – Турист 1, 10, 1971.

Гочева 1998: Гочева, Зл. Организация на религиозния живот в Одесос. – В: Лазаров, М. (ред.). Боговете на Понта, Варна, 1998, 28–33.

Иванов 1956: Иванов, Т. Тракийски могилни погребения в Одесос и околността му през ранноелинистическата епоха. – ИВАД X, 1956, 87–108.

Маргос 1961: Маргос, А. Тракийски погребения при с. Баново, Варненско. – Археология 3, 1961, 54–55.

Минчев 1975: Минчев, Ал. Тракийско могилно погребение от III в. пр.н.е. в с. Галата, Варненско. – ИИМВ 11 (26), 1975, 136–142.

Мирчев М. 1953: Мирчев, М. Разкопки на тракийското селище при с. Галата. – ИВАД IX, 1953, 1–28.

Мирчев 1953: Мирчев, М. Латински епиграфски паметници от Черноморието. – ИВАД IX, 1953, 69–80.

Мирчев 1958: Мирчев, М. Паметници на гробната архитектура от Одесос и неговите околности. – В: Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев, С., 1958, 569–582.

Мирчев 1969: Мирчев, М. Раннотракийски селища при с. Брестак, Варненско. – ИИМВ 5 (20), 95–112.

Прешленов 2002: Прешленов, Хр. Одесос (Odessos, Odessus). Функционално-градоустройствена схема и архитектурни пространства (VI в. пр. Хр. – VII в. сл. Хр.). – В: Иванов, Р. (състав. и ред.). Римски и ранновизантийски градове в България. Изследвания в памет на Теофил Иванов, С., 2002, 59–80.

Стоянов 1992: Стоянов, Т. Погребалните обичаи в Североизточна Тракия през Ранножелязната епоха в светлината на новите проучвания. – В: Хелис I, 1992, 82–91.

Тачева 1997: Тачева, М. История на българските земи в древността през елинистическата и римската епоха. С., 1997.

Тончева 1951: Тончева, Г. Разкопките на петте могили край с. Галата. – ИВАД VIII, 1951, 49–64.

Тончева 1956: Тончева, Г. Тракийското влияние в Одесос. – ИВАД X, 1956, 51–64.

Тончева 1961: Тончева, Г. Гробни находки от Одесос. – ИВАД XII, 1961, 29–52.

Тончева 1964: Тончева, Г. Новооткрити гробници около Одесос. – ИВАД XV, 1964, 51–60.

Тончева 1968: Тончева, Г. За датирането на светилището край с. Галата. – ИНМВ 4 (19), 1968, 17–26.

Торбатов 1993: Торбатов, С. Антично периодично тържище край с. Одръци, Добричко. – ИНМВ 29 (44), 1993, 47–63.

Шкорпил 1930 – 1931: Шкорпил, К. Археологически бележки от Черноморското крайбрежие. – ИАИ VI, 1930 – 1931, 57–88.

Шкорпил, Шкорпил 1909: Шкорпил, Х., К. Шкорпил. Разкопки на могили до гр. Варна. – ИВАД II, 1909, 8–14.

Шкорпил, Шкорпил 1910: Шкорпил, Х., К. Шкорпил. Одесос и Варна. – ИВАД III, 1910, 3–23.

Hansel 1974: Hansel, B. Zur Chronologie des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. im Hinterland von Odessos an der westlichen Schwarzmeerküste. – PZ 49, 1974, 193–217.

Avram 1990: Avram, A. Das histrianische Territorium in griechisch-romischer Zeit. – In: Alexandrescu, P., Schuller, W. (Hrsg.). Histria. Xenia 25, 1990, 9–46.

Avram 1991: Avram, A. Untersuchungen zur Geschichte des Territoriums von Kallatis in griechischer Zeit. – Dacia NS XXXV, 1991, 103–137.

Avram 1996: Avram, A. Les timbres amphoriques. 1. Thasos. Histria VIII.1, 1996.

Lazarenko 2002: Lazarenko, I. The southern boundary of *Terra Odessitanorum* (1st – beginning of 2nd c.). – Archaeologia Bulgarica 1, 2002, 45–57.

Lazarov 1999: Lazarov, M. Les importations amphoriques thasiennes à Odessos. – In: Garlan, Y. (ed.). Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire. Colloque international organisé à Istanbul, 25-28 mai 1994. Publications de l'Université de Provence. 1999. 195–200.

Moscalu 1983: Moscalu, E. Ceramica traco-getică, București, 1983.

Opperman 2000: Opperman, M. Süddobrudschanische Studien. – In: Avram, A., Babeș, M. (eds.). Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire. Bucarest. 2000, 138–149.

Preda, Bîrlădeanu 1979: Preda, C., Bîrlădeanu, E. Săpăturile arheologice de salvare in zona șantierul naval de la Mangalia. – Pontica XII, 1979, 97–108.

Stoyanov, Stoyanova 1997: Stoyanov, T., D. Stoyanova. The tholos of Odessos. – Archaeologia Bulgarica 3, 1997, 22–33.

Tonkova 2002: Tonkova, M. Classical jewellery in Thrace: origins and development, archaeological contexts. In: Tsetskhladze, G.R., de Boer, J.G. (Eds.). Talanta. Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society. Volumes XXXII-XXXIII (2000 – 2001), 2002, 277–288.

Zimmerman, Avram 1987: Zimmerman, K., A. Avram. Archäologische Ausgrabungen in Histria Pod, SR Rumänien. – Klio 69, 1, 1987, 6–27.

Zirra 1970: Zirra, V. Punctul Histria Sat. In: Condurachi, E. și colab. Șantierul arheologic Histria. – MCA IX, 1970, 213–220.

Съкращения

ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество

ИАИ – Известия на Археологическия институт

ИНМВ – Известия на Народния музей – гр. Варна

МСА – Materiale și cercetari arheologice

PZ – Praehistorische Zeitschrift

